

דְּרָשׁוֹת

פרשות בהר - בְּחֻקְתֵי, תש"פ, מספר 1368

"ואם מך הוא"

יונה בר מעוז

בסוג מסוים של אשם, קורבן היולדת וקורבן המצורע.³

הפרט השני יוצא הדופן בפרשת 'ערכין' הוא ההגדרה של האדם חסר היכולת הכלכלית כ"מך". ההגדרה השכיחה בספר ויקרא לאדם הנמצא במצב כלכלי נחות הוא 'דל', המקביל ל'אביון' או ל'עני' בכתובים רבים.⁴ 'דל' נזכר בהנחה שניתנת למצורע, ובהנחיות לדיין: "לא תשא פני דל" (וי' יט:טו).

לעומת זאת, המונח 'מך' הוא יחידאי, אך פועל מאותו שורש מופיע כמה פעמים בפרק כ"ה, ומתאר ירידה משמעותית מאד, כנראה הדרגתית, במצבו הכלכלי של אדם בעל קרקע: "כי ימוך אחיך ומכר מאחזתו" (כה:כה); "וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך" (שם:לה); "וכי ימוך אחיך עמך ונמכר לך לא תעבד בו עבדת עבד" (שם:לט); "וכי תשיג יד גר ותושב עמך וימך אחיך עמו ונמכר לגר ותושב עמך או לעקר משפחת גר" (שם:מז).

מיהו המך? במדרש משלי (כב:כב) נאמר:

דבר אחר: "אל תגזל דל" - אמר רבי חייא: שבעה שמות נקראו לעני, ואלו הן: 'עני', 'אביון', 'מסכן', 'דל', 'דך', 'רש', 'מך'. 'עני' - כמשמעו; 'אביון' - שהוא מתאוה לכל, רואה דבר ואינו אוכל ואינו שותה; 'מסכן' - שהוא מסוכן בחייו; 'דל' - שהוא דל מנכסיו; 'דך' - שהוא מדוכדך ממקום למקום; 'רש' - שהוא מתרושש; 'מך' - שהוא מך עד האסקופה התחתונה.

אף שאיננו יכולים להסביר את ההבחנות הדקות בין דרגות העוני השונות, ברור שלפי מדרש זה דרגת המך היא העלובה מכולן; מסתבר שהבחנה זו נובעת מהעובדה שהוא מכונה כך לאחר שעבר את פעולת ההתמכמות, "ומך⁵ אחיך", שגרמה לו

בסוף פרשת "בְּחֻקְתֵי" התורה מפרטת את 'ערכי אדם'; הערך הכספי לנדבה שאדם מתנדב במילים 'ערך פלוני עלי', בין אם הוא נודר לתת את ערך עצמו בין אם ערך של אדם אחר. יש לשים לב לשני פרטים יוצאי דופן בעניין זה, שכנראה קשורים יחד. הפרט הראשון יוצא הדופן הוא שבמסגרת הנוקשה שבה יש כללי ברזל המגבילים את אפשרויות המנדב, יש לפתע התחשבות במצבו הכלכלי. בכל מקרה אחר, הערך הכספי הוא תלוי-גיל של המוערך, והערך שהמנדב נתבע לשלם קבוע ולא ניתן להמרה, לטובה או לרעה. רק אם המעריך מוגדר כ"מך", הוא נתבע לשלם בהתאם לאמצעיו: "ואם מך הוא מערךך והעמידו לפני הכהן והעריך אותו הכהן על פי אשר תשיג יד הנדר יעריכנו הכהן" (וי' כז:ח). וחז"ל פירשו: "אם מך הוא מערךך" - החייהו מערךך". כלומר, אפשר לו לחיות על אף ה'ערך' שהתחייב לתת. והדרך לעשות זאת תוארה על ידם בפירוט:²

אף על פי שאמרו, חייבי ערכין ממשכנין אותן, נותנין לו מזון שלשים יום, וכסות שנים עשר חדש, ומטה מוצעת, וסנדלין ותפילין... אם היה אומן, נותנין לו שני כלי אומנות מכל מין ומין: קרש נותנין שני מעצדין ושתי מגרות.

כלומר, כאשר גזבר ההקדש גובה מן הנודר את מה שהתחייב בו, הוא מפחית מהחוב את ההכרחי לקיומו ולפרנסתו של הנודר, ולוקח רק את מה שנותר. פעולה זאת מכונה בפי חז"ל 'לסדר'.

ההתחשבות הזו במצב המך חריגה מאד, כי לעיתים יש אמנם מודעות לריבוד הכלכלי, בדינים הנוגעים למקדש, אך באותם מקרים נקבע מראש תעריף מרובה אפשרויות, שהמקריב יכול לבחור ממנו לפי יכולתו. כך הם באופן כללי קורבנות העולה, המנחה והשלמים, ובמיוחד הודגש הדבר

3 אשם: "ואם לא תגיע ידו די שיה ויהי... שתי תרים או שני בני יונה לה" (וי' ה:ז), "ואם לא תשיג ידו לשתי תרים או לשני בני יונה ויהי... עשירת האפה סלת לחטאת" (שם:יא); יולדת: "ואם לא תמצא ידה די שיה ולקחה שתי תרים או שני בני יונה" (וי' יב:ח); מצורע: "אם דל הוא ואין ידו משגת ולקח כבש... אשר תשיג ידו" (וי' יד:כא-כב).

4 כמו בתה' עב:יג: "יחס על דל ואביון ונפשות אביונים יושיע"; תה' פב:ג: "שפטו דל ויתום עני ורש הצדיק", ועוד.

5 המילה "מך" בפסוק זה היא פועל, אך יתכן שרק משלב זה מתקבע השם. השימוש שעשיתי בצורה

* יונה בר-מעוז לימדה במחלקה לתנ"ך ובמחלקה ללימודי יסוד ביהדות. היא עובדת בכירה במפעל "מקראות גדולות הכתר", שם היא עוסקת בהתקנת פירושי המפרשים.

** המאמר מוקדש לנכדתי אליזו הנאוה, בת שלומציון ושלמה כהן, שתקבל עליה מצוות באהבה, ותתגדל ותתעלה בהן.

1 בבלי ערכין כד ע"א.

2 משנה ערכין ו, ג.

מונח עד שיבוא אליהו, כדיני ממונות שאינם ברי הכרעה, אלא אליהו כבר הכריע בו בבירור.¹¹

חיזוק אפשרי נוסף לפסיקה של 'מסדרין לבעל חוב', למרות העוול למלווה, הוא ההקשר הרחב של פרשת 'ערכין'. ההקלה בתשלום הערך למך אינה מתאימה כלל להקפדה הנוגעת לשאר ההקדשות והנדריים שנזכרו באותו פרק, החל במצווה הסמוכה: "וְאִם בְּהֵמָה אֲשֶׁר יִקְרִיבוּ מִמֶּנָּה קָרְבָּן לַיהוָה כָּל אֲשֶׁר יִתֵּן מִמֶּנּוּ לַיהוָה קֹדֶשׁ. לֹא יִחְלִיפוּ וְלֹא יִמִּיר אֹתוֹ טוֹב בְּרָע אוֹ רָע בְּטוֹב וְאִם הִמִּיר יִמִּיר בְּהֵמָה בְּהֵמָה וְהָיָה הוּא וְתַמּוּרְתוֹ יִהְיֶה קֹדֶשׁ" (וי' כז:ט-י), וכלה במצווה שנוגעת לחיי אדם: "כָּל חֵרֶם אֲשֶׁר יִחְרַם מִן הָאָדָם לֹא יִפְדֶּה מוֹת יוֹמָת" (וי' כז:כט). גם כשדבר ניתן לפדיון, תמיד מוסיפים על ערכו הממשי, ואין הנחה בשום תנאי.

ואכן, החומרה של נדרים הייתה ידועה היטב לבני ישראל: כאשר עכן מועל בחרם יריחו (יה' ז'), העונש הוא מפלה צבאית בקרב על העי, ונהרגים אנשים רבים. יפתח אינו מוצא דרך לפטור עצמו ממוצא פיו, גם כשמשמעות קיום נדרו היא לאבד את בתו, הדבר היקר לו מכול (שו' י"א). ואמו של מיכיהו מהר אפרים הקדישה לה את הכסף שנגנב ממנה, ועשתה פסל ומסכה לה, כדי לא להשתמש בו לצרכי חולין (שו' י"ז).

חז"ל הבינו לעומק את היחס החריג למך בשל העליבות הנפשית שלו, שהרי בזמן הצלחתו הוא נדר ערך שבדרך כלל היה גבוה מהישג יד של רוב בני האדם,¹² ועתה הוא מודה בפומבי שאין בידו לשלמו. לכן יכלו להסיק, ב'קל וחומר' מן היחס למך, שעל המלווה לקיים מצוות "והלכת בדרכיו".¹³ חז"ל כאילו אומרים למלווה: אם א-לוהים חס על המך ומחל לו על חלק מחובו, בניגוד גמור לכל מה שנדרש ממי שמתחייב כלפי שמיים, על אחת כמה וכמה ראוי שאתה תעשה כך, שהרי א-לוהים הוא שנתן לך משלו. אתה תיתן משלך למי שהחייב מכמכו אותו, והוא יוכל להתרומם ולהשתקם, ואת חסרונו ימלא אדון הכול, שממנו הכול ומידו נתנו לך' (ע"פ דבה"א כט:יד).

11 במאמר שנזכר בהערה 9 נסקרו גם דעות שלא הסכימו ש'מסדרין לבעל חוב', אבל רוב הפוסקים הכריעו בדברי אליהו.

12 ונהם (Wenham) בפירושו לספר ויקרא משנת 1979 בסדרת Nicot, ע' 337-338) עמד על כך, שלפי רמת החיים בזמן המקרא, שכר שכיר לחודש היה אז שקל אחד. הערכים נקבעו גבוהים במיוחד, כדי שבני אדם לא ירבו בנדריים מתוך קלות ראש. לכך נועדו גם הקנסות הכבדים כשאדם שינה דעתו.

13 דב' כח:ט. כך סוכם ב"ספר החינוך" במצווה תרי"א: "שנצטוונו לעשות כל מעשינו בדרך הישר והטוב בכל כחנו, ולהטות כל דברינו אשר בינינו ובין זולתנו על דרך החסד והרחמים, כאשר ידענו מתורתנו שזהו דרך השם וזה חפצו מבריותיו, למען יזכו לטובו כי חפץ חסד הוא".

להימכר לעבד, לא לבן עמו שינהג בו לפי דיני עבד עברי, אלא "לגר תושב עמך או לעקר משפחת גר" (וי' כה:מז).⁶ דבר זה עשוי להורידו עד לדרגת עבד שמשרת אליל, לפי רצון בעליו,⁷ וזו ירידה לדיוטה התחתונה.

נראה שהקשר הלשוני והענייני ההדוק בין דין ערך המך בהתחייבות של אדם לא-לוהיו, לבין תיאור התהליך שהביא להגדרתו כ'מך', הוא הבסיס למסקנה הלכתית משמעותית בהתחייבות אדם לחברו:⁸

אשכחיה רבה בר אבוב לאליהו... אמר ליה: מהו שישדרו בבעל חוב? אמר ליה: גמר 'מיכה' 'מיכה' מערכין (=מצא רבה בר אבוב את אליהו... אמר לו: מהו שיתחשבו בבעל חוב? אמר לו: למד 'מיכה' מ'מיכה' מערכין); גבי ערכין כתיב "ואם מך הוא מערכך", גבי בעל חוב כתיב "וכי ימוך אחיך".

כלומר, לומדים גזרה שווה מ'ערכין', ו'מסדרים' גם לבעל חוב הפחתה מחובו כאשר יורדים לנכסיו על מנת לגבות את החוב, כדי שיישארו לו אמצעי מחיה בסיסים לקיום ולפרנסה.

הגזרה השווה הזאת יוצרת בעיה גדולה, כי היא עומדת בסתירה למצוות "ודל לא תהדר בדיבו" (שמ' כג:ג), וכן: "לא תעשו עול במשפט לא תשא פני דל" (וי' יט:טו). שהרי מתוך רחמים על הדל הלווה, מגיעים לעוול כלפי המלווה שאינו מקבל בחזרה את כל כספו.⁹ לכן, הגזרה השווה הזאת מתוארת כנינת מפי אליהו הנביא, בשל הקשר הלשוני והענייני ההדוק. כלומר, אין זו רק מסקנה של שכל אנושי כמו שאר המקרים של גזרה שווה,¹⁰ אלא מקורה עליון, כמעט כמו המצוות שקיבל משה. מכאן שדין זה לא יהיה

'התמכמות' היא ע"פ תנחומא כי תשא יט: "מיכה היה שם, שיצא מתוך דימוסי בניין שנתמכך בו".

6 גר תושב הוא גוי שקיבל על עצמו לא לעבוד עבודה זרה, כפי שפירש רש"י, וברור שאינו כישראל, שהרי הוא אוכל נבלות בהיתר: "לא תאכלו כל נבלה לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה" (דב' יד:כא). נראה ש'עקר משפחת גר' נמצא רחוק ממנו ביחס לעם ישראל, כפי שעולה גם מתרגום אונקלוס.

7 על פי חז"ל בקידושין כ ע"א. פירושם משקף מציאות שכיחה בתקופה של עבדות בעולם אלילי נרחב.

8 בבא מציעא קיד ע"א.

9 במקרה של בעל חוב, בניגוד לערכין, החוב אינו מתבטל, והלווה חייב לפרוע את יתרת חובו אם הוטב מצבו הכלכלי. הרחבה לנושא בכללו נמצאת במאמרו של אליעזר הלל, "מסדרין לבעל חוב" – הגבלות על גביית חובות",

<http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/skira.asp?id=245>

10 לכן "אין אדם דן גזרה שווה מעצמו" (פסחים סו ע"א). כמו כן לא תמיד הייתה הסכמה בין החכמים אם ניתן לגזור גזרה שווה מסוימת.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
 [הדף השבועי – אוניברסיטת בר אילן](#)
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף